

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Gelijkheid

Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen -
u bent allen één in Christus Jezus (Galaten 3:28)

S. Griffioen ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - S. Griffioen Gelijkheid	491
<i>Kerkelijk leven</i> - J.F. Bos Antwoord op	494
<i>Kerkelijk leven</i> - B. Luiten Uitgangspunt een oordeel	496
<i>Meditatief</i> - J.B. de Rijke Goede Herder	497
<i>Wandelen met God</i> - K. v.d. Geest Gaaf de liefde boven de wet?	498
<i>Achtergronden</i> - C. van Breemen Als woorden (niet meer) werken...	500
<i>Boekbespreking</i> - A. Noordegraaf Evangelieverkondiging in de moderne beeldcultuur	503
<i>Boekbespreking</i> - A.L.Th. de Bruijne Handboek 2008	504
<i>Persberichten</i> <i>Lied van de week</i> <i>Uit de kerken</i>	

Kan het zijn dat verscheidenheid in de gemeente veel aandacht krijgt, en gelijkheid-in-Christus weinig? Ik herinner me tenminste heel wat preken over de metafoor van lichaamsdelen die vanwege hun verschillen op elkaar aangewezen zijn; en heb geen herinnering aan preken over Galaten 3:28: 'Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen...' Als deze indruk representatief is, dan betekent het dat de kerk zich meer op onderscheid dan op gelijkheid richt. Is dit niet één reden waarom we weinig toerusting voor een samenleving ontvangen die onder constante invloed van gelijkheidsidealen staat? Is het ook niet hierom dat de gemeente op dit vlak maar weinig maatschappelijke invloed uitoefent?

Hoger en lager

Eerst nog even verder over die nadruk op verscheidenheid. Uiteraard staat de betekenis voor het gemeentelven van 1 Korintiërs 12 (en overeenkomstige teksten) geen moment ter discussie. De tekst handelt primair over de onderscheiden gaven binnen de gemeente. Maar op zichzelf gesteld en geprojecteerd op de samenleving leidt dezelfde tekst tot een eenzijdige kijk. Al in de Europese Middeleeuwen werd bij het nadenken over de samenleving vooral op

deze woorden teruggegrepen. De samenleving zag men bij voorkeur als een organisch geheel opgebouwd uit verschillende delen die onderling in relaties van hoger en lager staan. Het Rooms-katholieke sociale denken zette tot ver in de twintigste eeuw dit denken voort. Ik denk nu aan het bekende subsidiariteitsbeginsel volgens welke in de samenleving op de hogere organen (staat en kerk) een zorgplicht rust ten opzichte van de lagere (o.a. het gezin). De bedoeling van het beginsel is nobel: het lagere zoveel zelfstandigheid gunnen als het kan dragen en bijstaan waar het hulp nodig heeft. Het probleem is evenwel de verdeling in hogere en lagere instituties.

kan het zijn dat verscheidenheid in de gemeente veel aandacht krijgt, en gelijkheid-in-Christus weinig?

Terwijl 1 Kor. 12 openhoudt welke geleding in de gemeente correspondeert met 'de delen van ons lichaam waarvoor we ons schamen en die we liever bedekken' (23) - ik herinner me geen preek waarin de vergelijking zover werd doorgetrokken - vulden de bedoelde maatschappij-beschouwingen dit wel in. Het laat zich raden waaraan de Middeleeuwer dacht bij de delen waarvoor je je schaamt en die je liever aan het gezicht onttrekt: het waren de behoeftigen en afhankelijkken. Het subsidiariteitsprincipe breekt bij alle nobele bedoelingen niet radicaal met dit hiërarchische denken.

Ambt en gezag

De Reformatie volgde hier een andere koers: in het calvinisme stonden ambt en gezag centraal. De bekendste uitwerking vormt het beginsel van de Soevereiniteit-in-eigen-kring. De grond-overtuiging is dat alleen God in eigenlijke zin soeverein is; dat wereldlijke en kerkelijke ambtsdragers hun gezag direct aan Hem ontle- nen en elkaar dus geen verantwoording schul- dig zijn. Elke maatschappelijke kring heeft een eigen gezagscompetentie. Ten opzichte van elkaar zijn ze nevenschikt en is hun onder- linge verhouding er dus één van gelijkwaardig- heid. Daarmee is de opdeling van de samenle- ving in hogere en lagere, eervolle en oneervolle organen principieel verworpen.

Langs deze weg heeft het historische calvi- nisme veel tot de bevrijding van het leven uit bevoogding en betutteling kunnen bijdragen. 'Schipper naast God op je schip', zo typeerde ik dit ethos eerder.¹ Inmiddels is het calvinisme als maatschappelijke factor zelf geschiedenis geworden. Zou het niet (mede) zijn omdat het ethos van vrijheid en gelijkheid vanaf de kansel weinig ondersteuning ondervond?

Nieuwe identiteit

Nu Galaten 3:28. Het gaat er over de doop. De strekking is dat de dopeling door het doopsel een wereld binnentreedt waarin oude identitei- ten niet meer tellen. Of iemand jood of Griek is, arm of rijk, het is niet langer bepalend. Ja, zelfs het verschil tussen man en vrouw valt weg achter de nieuwe identiteit van de dopeling. Deze tekst maakt pregnant duidelijk wat het Nieuwe Testament op meerdere plaatsen en in allerlei toonaarden verkondigt: dat het 'in Christus zijn' een nieuwe identiteit met zich meebrengt. De kerkgeschiedenis toont dat de christelijke kerk uit deze overtuiging heeft geleefd. Uit wat het NT meedeelt over de vroege kerk spreekt een besef dat bestaande scheidslijnen hun oude betekenis verliezen. Daarom stond ook vast dat de kloof tussen jood en Griek binnen de gemeente gedicht, of in elk geval overbrugd moest worden; en kon ook niet anders dan dat de bestaande verhoudingen tus- sen slaaf en vrije en die tussen arm en rijk zou- den veranderen. Om dezelfde reden kon de bevoorrechte positie van de man niet zo maar worden bestendigd. De teneur is steeds dat er binnen de gemeente principieel geen plaats is voor verschillen die de gemeenschap in Chris- tus in de weg staan.

Verschillen

Het zou naïef zijn te menen dat gedoopte joden en gedoopte Grieken in niets meer mogen verschillen. Wat wel moet verdwijnen, zijn de vooroordelen over en weer; niet de etni- sche verscheidenheid als zodanig. Evenmin verbindt de Bijbel aan onze tekst een eis van onmiddellijke vrijlating van alle slaven en

zou het niet (mede) zijn omdat het ethos van vrijheid en gelijkheid vanaf de kansel weinig ondersteuning ondervond?

opheffing van het onderscheid tussen arm en rijk. De zin is veeleer deze dat maatschappe- lijke ongelijkheid een diepe transformatie ondergaat. Wat niet meer geduld mag worden, zijn de onverzoenbare tegenstellingen. Het zou nog naïever zijn te denken dat met de doop alle verschillen tussen vrouwen en mannen wegval- len. Alsof de doop je tot hermafrodiet of een ongeslachtelijk wezen zou maken! Luisteren we een moment naar John Stott. Galaten 3:28,

aldus Stott, betekent niet dat in Christus alle onderscheidingen verdwijnen. Waarop het aankomt, is dat 'onze seksuele verschillen de gemeenschap met God en met elkaar niet langer in de weg staan indien we een persoonlijke band met Christus hebben.'² Opvallend genoeg stamt deze passage uit een bespreking van het scheppingsperspectief. We moeten het wel zo verstaan, dat hij bij de behandeling van Genesis naar Gal. 3:28 vooruitgrijpt in het besef dat het oorspronkelijke, schepselmatige onderscheid tussen vrouw en man zich pas na afwasping van culturele korsten van gefixeerde verschillen kan vertonen.

Naast elkaar

Onlangs kwam Ds. Blok in *De Reformatie* bij hetzelfde punt uit: 'Het gaat in de christelijke kerk ten diepste niet over verschillen in hoedanigheid als Grieks of Aramees, bruin of blank, arm of rijk, onbesneden of besneden, mannelijk of vrouwelijk, oudste of jongste rechten, maar over onze gemeenschappelijke identiteit in Jezus Christus: kinderen van Vader in de hemel. Zo komen we in de kerk niet tegenover elkaar te staan maar naast elkaar...'³ De overgang van 'tegenover' naar 'naast' is goed getroffen. Daarnaast onderscheidt hij ook tussen 'contacten' en 'contrasten'. De fundamentele gelijkheid van allen maakt wereldwijde contacten mogelijk. Er blijven evenwel culturele contrasten bestaan. En dat mag ook: 'Een christen hoeft geen jood te worden om gered te kunnen worden'.⁴ De contrasten kunnen een plaats krijgen omdat ze ingrijpend gerelativeerd zijn en de eenheid in Christus niet langer kunnen hinderen.

Kleurloosheid?

Over de verschillen valt misschien nog meer te zeggen. Ds. Blok schreef dat het 'in de christelijke kerk ten diepste niet over verschillen' gaat. Gaat het niet juist om verschillen, zij het getransformeerde? Ik zou de diepe relativisering die in Gal. 3:28 besloten ligt, als een transformatie willen zien die de weg voor een opbloei van verscheidenheid ontsluit. De radicale gelijkheid in Christus leidt zo gezien niet tot kleurloosheid maar tot uitbundige pluriformiteit. Joden en Grieken krijgen de kans hun volksaard uit te leven, maar zonder vooroordelen over en weer.

Om dezelfde reden krijgen vrouwen en mannen nieuwe kansen: waar het vrouwelijke en het mannelijke elkaar aanvullen, in plaats van uitsluiten, ontstaat er een ruimte waarin beide seksen een eigen stijl kunnen ontwikkelen, en wie weet zich misschien wel meer gaan onderscheiden dan voorheen. Zo is de gemeente ook de plaats om een nieuw patroon van relaties tussen armen en rijken te ontwikkelen!

Tapijt

Voor wie dit laatste utopisch vindt klinken, is het goed te herinneren aan hoe het ooit de slavernij verging. Zoals gezegd eist het NT nergens de onmiddellijke beëindiging van de slavernij. Maar er bestaan historische aanwijzingen dat met de verkondiging van de gelijkheid-in-Christus⁵ het tapijt onder dit instituut was weggetrokken. Ten aanzien van armoede, wereldwijd en in eigen omgeving, overheerst onder ons een variant van het subsidiariteitsprincipe: de arme wordt primair gezien als iemand die geholpen moet worden, in plaats van als een gelijke. Waar daarentegen gelijkheid radicaal wordt geleefd, verliest rijkdom zijn onverdiend prestige, armoede haar odium, en weet de arme zich gerespecteerd. Waar dat gebeurt, heeft de christelijke gemeente de kans aan de wereld vóór te leven hoe om te gaan met culturele en maatschappelijke ongelijkheid.

de radicale gelijkheid in Christus leidt zo gezien tot uitbundige pluriformiteit

Deze baan volgend krijgen we oog voor een mogelijke samenhang tussen Gal. 3:28 en 1 Kor. 12. In plaats van ze naast elkaar te plaatsen, waarbij de verscheidenheid in de gemeente de gelijkheid in Christus inperkt, moeten we m.i. beide in tandem plaatsen, met de tekst over radicale gelijkheid voorop. Door van gelijkheid uit te gaan, voorkomen we een fixatie van verschillen.

Prof. dr. Sander Griffioen is emeritushoogleraar filosofie en redactielid van dit blad.

Noten:

1. 'De vrijheid van richting', *De Reformatie*, 20 oktober 2007.
2. John Stott, *Through the Bible. Through the Year*, Candle Books, 2006, 19.
3. M.J.C. Blok, 'Over de grens?! Een pleidooi voor gevoel van verhoudingen', in: *De Reformatie* 21, 1 maart 2008, p. 355.
4. P. 354, met verwijzing naar Hand 15:28.
5. Zie bijv. de brief van Paulus aan Filémon over de weg-gelopen slaaf Onésimus.

Antwoord op

‘Brief aan mijn broeders en zusters bij de Vijfhoek’

J.F. Bos ■

Hartelijk dank dat u de moeite hebt genomen om te reageren op ons Visiedocument. Wij hebben uw brief aandachtig gelezen en de kritiekpunten die u naar voren hebt gebracht zorgvuldig gewogen. Wij begrijpen uit uw brief dat u zich ernstig hebt gestoord aan de eenzijdigheid die u in het Visiedocument meent te zien.

Kort gezegd, u bent van mening dat wij negen A4-tjes volgeschreven hebben met negatieve punten over de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt (GKv.) en er niet één positief woord tegenover hebben gezet. Het is alsof de Here niet meer in de GKv. aanwezig is. Wij kunnen daar kort over zijn.

Zorg(en)

De zorg die in het Visiedocument wordt verwoord, is niet of de Here de vrijgemaakte kerk heeft verlaten, maar wel deze of wij bezig zijn de Here te verlaten. Daar gaat ons Visiedocument over. Daar gaat het in de door u aangehaalde brief aan de Korintheïers ook over. Want Paulus spreekt niet, na de dankzegging aan het begin van zijn brief, over de vele positieve dingen die God nog werkt in de gemeente. Hij schrijft juist over veel misstanden en dwalingen die de gemeente van Korinthe waren binnen geslopen, waardoor zij het zicht op Christus dreigen kwijt te raken. Paulus waarschuwt ernstig en roept broederlijk en indringend op vast te houden aan de gezonde leer en om zo tot gezondmaking van de gemeente te komen. Deze waarschuwingen van Paulus kunt u toch niet als argument gebruiken voor het met elkaar aanvaarden van de huidige veranderingen in onze kerken? Laat u de werkelijke nood in onze kerken niet onbenoemd? Als u onze zorgen deelt: waarin ziet u die invloeden concreet terug? In het licht van de brief van Paulus aan de Korintheïers: welke (concrete) ernstige waarschuwingen en indringende oproepen doet u uitgaan om onder de klem van het postmodernisme uit te komen?

Veranderingen

U zegt in uw brief dat wij elke vernieuwing in theologisch denken, elke verandering in liturgie, elke vraag die wordt gesteld over het ethische leven in de verzamelbak ‘tijdgeest’ gooien. Maar daar gaat het niet over in ons Visiedocument. Wij hebben gesteld dat de veranderingen in denken in onze kerken niet voortkomen uit de bron van Gods Woord, maar hun oorsprong vinden in de buitenbijbelse wetenschap en algemeen menselijke ervaring. We hebben deze stelling met argumenten onderbouwd. U bent op die argumenten niet ingegaan en dat is jammer.

Bijbeluitleg

U suggereert dat wij eigen voorwaarden vooraf stellen aan de kerk en daardoor veel mensen ernstig in de weg staan. Ons uitgangspunt zou vernieuwingen bij voorbaat uitsluiten.

Als dat zo zou zijn dan zouden we erg ongereformeerd zijn.

Daarom is het goed om te kijken hoe de gereformeerde kerken altijd met vragen zoals die in het visiedocument worden besproken, zijn omgegaan. Uitgangspunt was steeds dat de Bijbel zichzelf uitlegt. Als uit een bijbeltekst blijkt dat die tekst een historisch feit weergeeft dan is dat zo. En als uit een bijbeltekst blijkt dat een uitspraak opgevat moet worden als metafoor dan is dat ook zo. Hoe dan ook, de Bijbel zelf bepaalt wat zij zegt. Prof. Schilder geeft in de brochure: ‘Een hoornstoot tegen Assen, 1926’ blz. 44, drie regels voor de exegese van de Bijbel.

- 1 Dat geen enkele voorstelling ingang mag vinden in ons gelovig denken, tenzij dan dat men in gemoede meent aan de Schrift zelf deze te mogen ontleen, of ze met de Schrift te kunnen verbinden.
- 2 En dat wetenschappelijke onderzoeken die buiten de schrift omgaan nooit een bindende maatstaf voor ons gelovig denken mogen zijn.

- 3 Wanneer het zeker is dat de Schrift dit of dat leert, dan mag geen enkele wetenschap zich ooit als rechter over de Schrift opwerpen.

Ieder die vanuit buitenbijbelse wetenschap zijn eigen exegese in de bijbeltekst indraagt, wordt door Schilder een ketter genoemd en moet volgens hem ook als ketter worden gevonnis. Binnen die kaders is door vrijgemaakte theologen verder gewerkt. Men heeft deze dingen uitgebreid voorgehouden aan mensen in andere kerken. Wij denken bijvoorbeeld aan het boekje: *'Om de klaarheid van de waarheid'*, van Prof. Trimp. Of aan uitgaven in de serie 'Op weg... waarheen?'. Het waren geschriften die gericht waren op mensen in de Gereformeerde Kerken synodaal. In deze boekjes werd uitdrukkelijk vastgehouden aan het principe dat de Bijbel haar eigen uitlegster is en dat er nooit een wetenschappelijk argument mag heersen over de bijbeltekst. Er werd gewaarschuwd voor de gevolgen als dat principe zou worden losgelaten.

Dit principe vormde een kernpunt in de scheuringen in de zestiger jaren. Het ging toen immers vooral om de vraag, hoe willen we kerk zijn? Gaan we mee met de wereldkerk, waar allerlei wind van leer vrij spel heeft, of willen we kerk zijn naar Gods Woord zoals dat is verwoord in de artikelen 27, 28 en 29 van de N.G.B. en Zondag 21 H.C.

Vrijgemaakte theologen hebben altijd vernieuwend willen theologiseren, maar weigerden daarbij gezag toe te kennen aan buitenbijbelse wetenschap die uit zou gaan boven wat de tekst van de Bijbel te zeggen had. Ze hebben willen nadenken over ethische vragen, maar ze weigerden de bijbeltekst te zien als tijdgebonden. Men wilde doordenken over vragen met betrekking tot bijvoorbeeld liturgie, maar de veranderingen moesten wel worden ingegeven door de Bijbel.

U zegt dat duizenden jongeren de kerken hebben verlaten omdat zij aan alle kanten vast zijn gelopen. Ze zijn volgens u vastgelopen op allerlei menselijke wetten en regels. Maar zegt u dan toch eigenlijk niet gewoon dat de leefwereld van de jongeren uitgangspunt moet zijn voor het kerkelijk leven? Dat alles wat daar tegen ingaat alleen maar menselijke wetten en regels zijn? Is dit niet het probleem van de kerk van vandaag, dat onze eigen leefwereld uitgangspunt is geworden voor het kerkelijk denken?

Ontwikkelingen

We hebben in ons Visiedocument de *veranderingen in denken* in onze kerken besproken. Maar het zijn geen *vernieuwingen* naar Gods Woord. Het zijn stuk voor stuk stokoude denkbeelden die in andere kerken hun ondeugdelijkheid hebben bewezen, omdat ze meer blijken af te voeren van God en Zijn Woord dan er naar toe leiden. Om dat te laten zien hebben we in ons Visiedocument uitgebreid aandacht gevraagd voor de parallellen die er zijn tussen ontwikkelingen in de GKv. en de ontwikkelingen in de Gereformeerde kerk synodaal in de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw. In die kerken is het met de schriftkritiek steeds verder gegaan totdat bijna niets meer heilig was. Duizenden mensen hebben toen hun geloof verloren. De ontwikkelingen in die kerken zouden ons tot waarschuwing moeten zijn. Maar daar gaat u met geen woord op in.

Gods norm

Wij begrijpen uit uw brief dat u met een aantal gelovigen bijeen bent geweest. U bent op die bijeenkomst tot de conclusie gekomen dat de rijke jongeling zich bij de Vijfhoek wel thuis zou voelen. Wij zijn er van overtuigd dat wij net als de rijke jongeling vastzitten aan heel veel verkeerde dingen. Dat kan een belemmering zijn om van genade te leven. Maar wij weigeren te geloven dat aanvaarding van de veranderende kijk op het schriftgezag zoals dat is beschreven in het Visiedocument, voorwaarde zou zijn voor een leven in genade.

We hebben er voor gewaarschuwd dat we de Bijbel niet moeten gaan lezen vanuit de eigen ervaringswereld, omdat ons eigen denken dan zo gemakkelijk norm wordt voor het leven.

Voor je het weet wordt gelovig zijn een soort karaktertrek van ons.

Het kan dan gebeuren dat we het gevoel krijgen dat de wil van God redelijk goed overeen komt met onze eigen wil.

Het goede doen past dan zo goed bij ons. Je kunt daar met elkaar heel goed over spreken, je hebt er een goed gevoel bij. Zo gaan de normen van God steeds beter passen bij de normen van deze wereld. Dan worden we als kerk vanzelf aantrekkelijker voor de wereld.

Maar als we de Bijbel gaan lezen als het Woord dat ons/onze ervaringswereld in de crisis brengt dan ervaren we hele andere dingen. Dan ervaren we dat we in ons denken, doen en voelen zo oneindig ver weg leven van Gods Woord. Er wordt dan plotseling een diepe kloof tussen God en ons zichtbaar. We ervaren dan ook dat we vaak in het duister leven en dat ons geloof zo zwak is. Dan begrijpen we die kreet van Paulus: *ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods?* Maar we leren ook om te zeggen: *Gode zij dank door Jezus Christus, onze Here!* Als we zo de Bijbel lezen, dan gaan we niet met lege handen naar de Here, maar met de handen vol. Vol van schuld en berouw, in de verwachting dat we het bij Hem mogen achterlaten en dat Hij onze handen genadig zal vullen met de overvloed van vergeving en een gerechtvaardigd en geheiligd leven voor onze God en Vader.

Namens 'De Vijfhoek', J.F. Bos, voorzitter

Uitgangspunt een oordeel

kerkelijk leven

Geachte broeder Bos,

B. Luiten ■

Ik denk dat wij een avond met elkaar kunnen spreken over het gezag van de Schrift en de betekenis van de belijdenis zonder één verschil in overtuiging te ontdekken. Ook als we boekjes van Schilder en Trimp uit de kast halen, kunnen we op die manier nog een paar uren vullen. Die gedachte kwam bij mij op, toen ik uw antwoord las waarin u brede citaten geeft. Wat u daarin naar voren haalt, ben ik helemaal met u eens! Eens te meer blijkt op die manier, hoe wij één zijn in geloof. Vanuit die intentie schreef ik u. Zo bevat ook het Visiedocument van de Vijfhoek uitgangspunten, die ik volledig onderschrijf.

Het verschil ontstaat waar uw Visiedocument aan het oordelen gaat. Dan gebeuren er allerlei heel onzorgvuldige dingen. Herhaaldelijk wordt er een karikatuur gemaakt van de mening die vervolgens wordt bestreden. Zo zegt u bijv. dat J. Douma 'de theorie van de oerknal laat bestaan naast het scheppingsverhaal.' Wat een volstrekt ontoereikende weergave is. Want hij schrijft dat hij iedere evolutietheorie verwerpt die in strijd is met ons geloof in God de Schepper. In de theorie van de oerknal ziet hij als *element* van waarheid dat de hemel en aarde een begin hebben gehad, tegenover de opvatting dat ze eeuwig zouden zijn.¹ Hoe onzorgvuldig is hierin de visie van uw document! Maar intussen worden er wel grote conclusies aan gehangen, als zou de wetenschap heersen over de Bijbel, enz. Compleet met een vergelijking met de ontwikkeling in de synodale kerken, want toen begon het ook met het aanvaarden van de evolutietheorie.

Iets dergelijks gebeurde eerder t.a.v. van C.J. de Ruijter, bij de weergave van zijn boek *Meewerken met God*. Daarin schreef hij dat de Schrift onze onfeilbare norm is, maar dat ons verstaan van de Schrift vaak gebrekkig is gebleken. Dat daarom *de theologie* geen absolute norm kan zijn. Hoe gaf de Vijfhoek dat weer? Als zou bij De Ruijter *de Bijbel* geen norm meer zijn. Een vertekening die misverstand en wantrouwen heeft veroorzaakt.² Op die manier wordt ook zijn aandacht voor de hoorder bejegend, als een 'verschuiving' van de aandacht voor God naar de mens. Zo zet de Vijfhoek in een kwaad daglicht wat vanuit de Schrift wordt getoond, namelijk dat Góð aandacht heeft voor de mens, en zelfs handelt in en door hem. Ook bij enig verschil van mening, wat altijd mogelijk is, gaat het oordeel van de Vijfhoek veel te ver, als zouden deze hoogleraren toegeven aan een andere geest.

Wat de kritiek op De Bruijne betreft, hij probeert juist het overvloedig veronderstellen van metaforen in de Schrift in te dammen. Hij *onderschrijft* het principe, dat een metafoor (beeldspraak) alleen aan de orde is als de Schrift er zelf aanleiding toe geeft die te veronderstellen. De vraag is wel: waar, wanneer en hoe is dat aan de orde? Die vraag is legitiem (ook volgens Schilder en Trimp). Vervolgens vraagt hij aandacht voor het 'waarom' van de metafoor. Paulus schrijft dat de gelovigen in Korinthe 'een brief van Christus' zijn. Dat is niet alleen aardig taalgebruik, een metafoor heeft zijn eigen zeggingskracht. De brief wil leesbaar en hoorbaar zijn!³ Maar hoe geeft het Visiedocument dat weer? 'In het boek *Woord op schrift* stelt dr. A.L.Th. de Bruijne voor anders met de Bijbel om te gaan. We moeten niet langer rationeel de betekenis van een bijbelgedeelte vast willen stellen. Volgens hem moet de Bijbel in onderlinge omgang door de gemeente tot klinken worden gebracht.' Een volstreekte vertekening van zijn bedoeling, met opnieuw vergaande conclusies over tijdgeest en postmodernisme.

Op die manier gaat het Visiedocument ook met eredienst om. Terecht wordt opgemerkt in diverse bijbelstudies, dat eredienst meer is dan Woordbediening, hoe centraal die bediening ook is. Eredienst is *ontmoeting*, vernieuwing van verbond! God is daarin de Eerste, toch komt ook de mens in beeld, groot en klein. Dit kunt u niet afdoen met 'postmodern', dit oordeel doet geen recht aan het werk van de heilige Geest die de mensen brengt tot hun antwoord en hun overgave.

Tenslotte, u vraagt waarin ik bezorgd ben als het gaat over postmodernisme. Wel, ik zie net als u (maar op een andere manier) dat mensen last hebben van de geest van deze tijd. Dat het gevoel maatstaf wordt, dat mensen geloven vanuit eigen ervaring en verlangens. De moraal verzwakt daardoor. Interesse voor wat God zegt, neemt af. Men hoort wat men horen wil, de preek wordt daaraan gemeten. In de eredienst is vooral belangrijk wat men gewend is (of juist niet gewend is). Ontevredenheid neemt toe. Onzekerheid ook. De onderlinge verbondenheid wordt bepaald vanuit de eigen behoefte. Dit is onder alle leeftijden aan de orde. Ik noem het kort, omdat u er naar vraagt. Liever verwijs ik naar de artikelen, die ik al sinds langere tijd in dit blad schrijf.

Toch zie ik vooral dat het Woord van God nuttig is, *adequaat*, ook voor déze tijd (2Tim. 3:16)! De Geest van God is sterker dan de tijdgeest. Daarom sabel ik mijn hoorders niet neer, maar ik probeer door de verkondiging te versterken wat God in hen begonnen is. Ik zie, ondanks alle aanvechting, jongere en oudere mensen des te bewuster voor God kiezen. De kerk is van de Heer, Hij verlaat niet wat zijn hand begon. Laten wij Hem samen prijzen!

ds. Bas Luiten

noten:

1. J. Douma, Genesis. *Gaan in het spoor van het oude testament*, Kampen 2005, blz. 45 en 47
2. Zie het antwoord van C.J. de Ruijter aan J.R. Visser in *De Reformatie* dd. 3 december 2005
3. A.L.Th. de Bruijne, *Hermeneutiek en metaforie*, in *Woord op Schrift*, Kampen 2003, blz. 204

Goede Herder

...nu bent u teruggekeerd naar hem die de herder is, naar hem die uw ziel behoedt.

1Ptr. 2:25b

J.B. de Rijke ■

Lente. Lammetjes. Een vertederend beeld. Zo knuffelachtig en aaibaar. Prima achtergrond bij het beeld en het liedje van Jezus die de goede Herder is. Jezus, die mij wat knuffelt, aait, koestert. Die me draagt en thuisbrengt. En ik ben nergens bang voor. Wat kan mij gebeuren? Maar ben ik dan echt de goede Herder op het spoor? Of toch een beetje de weg kwijt.

De slaven aan wie Petrus schrijft, voelden zich bepaald niet geknuffeld en geaaid. Hun slavenbestaan was per definitie al niet erg gemakkelijk. Want ze waren overgeleverd aan de nukken van hun eigenaren. Je kon het treffen. Maar niets was zeker. En nu waren ze tot geloof gekomen. Bezit van een nieuwe eigenaar. Schapen van de goede Herder. Maar voor hun levensomstandigheden bracht dat eerder een verslechtering dan een verbetering. En nu krijgen ze geen bemoedigende aai dat alles snel anders wordt. Geen knuffel van de goede herder die zegt dat het inderdaad allemaal niet eerlijk is en dat ze het daarom niet moeten pikken. En nog minder dat hun nieuwe eigenaar zegt: ik krijg ze nog wel die oude slavendrijvers. Maar wel krijgen ze te horen dat ze genezen zijn. Ze hebben een beter leven. Een leven dat niet meer verziekt wordt door zonden.

De goede Herder volgen en daar in je persoonlijke levensomstandigheden tastbaar extra tol voor betalen. Ik kan me voorstellen dat je dan even om je heen kijkt en je afvraagt: is dit wel de goede weg? Want dit voelt wel heel vreemd.

Aan hen schrijft Petrus ook. Vreemdelingen in de verstrooiing. Schrijft hij ook aan mij?

Loop ik eigenlijk wel op datzelfde spoor? Kan ik het verdragen als ik onrechtvaardig word behandeld. Niet om zomaar iets, maar omdat ik mijn overtuiging volg. Ik heb immers rechten. In de kerk, in de wereld. Ik ben toch wel gek, wel heel vreemd als ik daar geen gebruik van maak.

Waar haalden mensen het recht vandaan om Jezus aan het kruis te nagelen. Hij liet het wel gebeuren. Ook om mij. Vanwege mijn zonden. Zo erg zijn mijn zonden dus. Erger nog dan onrecht dat mij wordt aangedaan. Erger nog dan de fysieke mishandeling die slaven ontvingen. Christus' kruis is een pleister op mijn wond. Althans, op datgene dat mij echt pijn deed. Maar zo voelt dat niet altijd. Ik voel mij soms eerder vreemd aan de vreemdelingen aan wie Petrus schrijft, dan aan de wereld waarin ik leef. Maar dat bepaalt dan dus ook wat ik verwacht van de goede Herder.

Een beetje gekoesterd, geknuffeld, geaaid worden. Heerlijk op zijn tijd. Maar als ik dat van Jezus verwacht, moet ik uitkijken dat ik het spoor van de goede Herder niet kwijtraak. Ook na Pasen is het beeld van goede Vrijdag nog bepalend. En vanwege Pasen, de goede Herder die ook mij zocht en verzamelde, kan ik weer leren om de genezing van mijn ergste wond te zien. En dus als vreemdeling te leven.

Goede Herder, houdt U mij op het spoor doordat ik U blijf zien als het Lam van God dat voor mij is geslacht?

Ds. Jan Bert de Rijke is predikant van de Gereformeerde Kerk te Krimpen aan den IJssel.

Gaat de liefde boven de wet?

wandelen met God

In de film 'As it is in heaven' zoekt topmusicus Daniël na een hartaanval en burnout het dorpje op waar hij zijn vroegste jeugd doorbracht. Hij raakt betrokken bij een zieltogend kerkkoor. Door zijn manier van leiden, leert hij de koorleden echt contact te maken met hun diepste gevoelens. De koorleden hebben hun echte gevoelens diep weggestopt en voelen zich niet veilig voor elkaar. Er wordt flink geroddeld over elkaars misstappen, de mishandeling van een vrouw door haar alcoholverslaafde man wordt genegeerd. Binnen het koor komen mensen tot een oprechte, persoonlijker manier van omgaan met elkaar. Dit zet alles in de kerk- en dorpsgemeenschap op de kop, zo zelfs dat de dominee en kerkenraad besluiten Daniël te ontslaan als koordirigent. Hij is te bedreigend voor hun positie geworden.

K. van den Geest ■

Wat liefde doet

De koorleden gaan als één man om hun dirigent staan. Ook de vrouw van de predikant ontdekt, dat ze al die jaren haar diepste gevoelens heeft onderdrukt. Ze verwijt haar man, dat hij over zonde en niet over Gods liefde preekt. Ze confronteert hem met de pornoblaadjes die ze achter zijn boeken heeft gevonden.

Een dominee die Gods wil en gebod aan de mensen voorhoudt en die er zelf tegelijk een ander leven, een duistere kant, op na houdt. Het is bekend dat mensen die hameren op wet, regel en norm soms alleen maar bezig zijn zichzelf te overschreeuwen. Het oordeel over de ander is ten diepste het oordeel over jezelf (Rom. 2:1). Zoals ook Jezus zelf dat zei in de Bergrede: "Oordeel niet, opdat er niet over jullie geoordeeld wordt. Want op grond van het oordeel dat je velt, zal er over je geoordeeld worden, en met de maat waarmee je meet, zal jou de maat genomen worden" (Matt. 7:1,2). In *As it is in heaven* leren de koorleden langzaam maar zeker niet meer over elkaars zonden en misstappen te oordelen. Een jonge vrouw, die er veel verschillende vriendjes op na houdt en met hen het bed deelt, blijkt in werkelijkheid een beschadigd en kwetsbaar meisje te zijn. Zij is juist degene die zich over ieder die kwetsbaar is, ontfenmt: zo komt ze bijvoorbeeld op voor een zwakbegaafde jongeman die ook in het koor wil zingen, maar door iedereen wordt afgewezen. Dankzij haar mag hij uiteindelijk meezingen. Voor het eerst van zijn leven voelt hij zich belangrijk en door anderen geaccepteerd.

teerd. En hij blijkt ook nog echt te kunnen zingen ook!

Die jonge vrouw is in de film de persoon die veel liefde heeft. En haar liefde blijkt veel weerstanden en muren om harten van mensen te doorbreken. Dat is ook zo'n beetje de boodschap van de film: mensen die hun hart echt voor elkaar open zetten gaan elkaar zonder oordeel accepteren. Zonde en misstappen worden daarmee niet goedgepraat, wel komen ze in een totaal ander licht te staan. We zijn allemaal mensen en in het licht van Gods liefde mag je er zijn! Echte liefde, in de zin van aanvaarding, ook aanvaarding van mensen die in hun leven op welke wijze ook de mist in gingen, doet wonderen!

Is dat niet precies wat de Bijbel verkondigt? "De liefde laat geen ruimte voor angst; volmaakte liefde sluit angst uit, want angst veronderstelt straf. In iemand die angst kent, is de liefde geen werkelijkheid geworden" (1 Joh. 4:18). Dat laatste is bij de predikant in de film het geval: in hem is de liefde geen werkelijkheid geworden. Als zijn vrouw hem eindelijk na vele jaren huwelijk weer 'verleidt' om haar echt te beminnen, ontkent hij de volgende dag wat er gebeurd is: "wat vannacht tussen ons gebeurd is, is nooit gebeurd!" En dat is het begin van een definitieve verwijdering tussen hen: hij weigert echte liefde in zijn hart toe te laten en sluit zich af voor zijn vrouw. Hij kiest voor zijn preken over zonde en de wetten van God. De liefde is in hem geen werkelijkheid geworden, hij wordt slechts beheerst door angst.

Liefde of wet?

Maar dit alles roept de vraag op: spelen we zo niet wet en liefde tegen elkaar uit? Alsof het houden van Gods regels minder belangrijk is, als je elkaar maar liefhebt? Dat wordt nogal eens in stelling gebracht als het gaat om onbijbelse liefdesrelaties, zoals seksuele relaties voor het huwelijk of tussen homofiele mensen. 'Wat kan God nu tegen onze liefde hebben, de liefde is toch het hoogste gebod?'

In dat verband is het goed om te letten op wat Jezus doet. Bij Hem gaan liefde en recht, Gods wil en Gods liefde, in volkomen harmonie samen. Het meest bekende voorbeeld is wel de manier waarop Hij omgaat met de situatie rondom de op overspel betrapte vrouw (Johannes 8). De Schriftgeleerden en Farizeeën wijzen Hem fijntjes op de eis van de Mozaïsche wet: steniging. Maar Jezus reageert niet, schrijft slechts in het zand. Zijn oordeel blijft onuitsproken. Tenslotte is zijn reactie: "Wie van jullie zonder zonde is, laat die als eerste een steen naar haar werpen". Waarop Hij zich opnieuw naar de grond bukt en in het stof schrijft.

Dat schrijven in het zand: wat is dat toch! Waarom doet Jezus zo? Is dat ook al niet een stukje van zijn liefde? Ook, zelfs die Farizeeën geeft Hij ruimte: ze kunnen hun vonnis vellen en uitvoeren, of ze kunnen hun eigen zonde bekennen, en ze kunnen zelfs wegllopen, als ze dat willen! Die ruimte geeft Jezus hen. Ze kiezen voor het laatste. Waarmee ze het oordeel over zichzelf onderstrepen: zonder woorden erkennen ze, dat ze geen recht hebben om die eerste steen te werpen. Ze spreken het niet uit, maar hun geweten zegt: wie niet zelf zonder zonde is, staat op één lijn met deze zondares!

Maar laat Jezus het daarbij? Zegt Hij tegen de vrouw: wat je gedaan hebt, is niet zo erg? Mensen zondigen tenslotte nu eenmaal? Nee, Hij stelt haar de vraag, of de raad van oudsten haar veroordeeld heeft. Is er een vonnis uitgesproken, een straf vastgesteld? Nee, zegt de vrouw, niemand heeft mij veroordeeld. "Ik veroordeel u ook niet", is dan Jezus' reactie. Maar Hij voegt er wel iets aan toe: "Ga naar huis, en zondig vanaf nu niet meer."

Jezus zegt niet, dat haar zonden zijn vergeven. Maar Hij wil in deze zaak ook geen rechter zijn. Hij ziet wel dat de aanklagers en getuigen zich hebben teruggetrokken: ze zien blijkbaar van verdere rechtsvervolging af. Het proces is 'verdaagd'. Zo komt er ruimte voor de vrouw om opnieuw te beginnen. Dat kan alleen, als ze zich bekeert en niet op haar heilloze weg verder gaat. Zo wordt al iets duidelijk van waarvoor Gods Zoon in de wereld kwam: Hij is niet gekomen om te veroordelen maar om te redden!

Bij Jezus zien we een balans. Tussen het hoog houden van Gods wet en het tonen van barmhartigheid en liefde. Zijn die beide in strijd met elkaar? Bij Hem op geen enkele manier! Heeft Jezus het zo niet op een akkoordje gegooit met zonde, vanuit de instelling die wij vaak hebben: och, we zijn toch allemaal zondaars, we laten allemaal wel eens een steek(je) vallen? Nee, op geen enkele manier compromitteert Jezus zich met zo'n houding! Hij stelt de zonde aan de kaak: zondig niet meer. Maar tegelijk spreekt Hij geen oordeel uit!

Dezelfde barmhartige houding, die je ook ziet als Hij in gesprek is met de Samaritaanse vrouw (Johannes 4), die erkent dat ze geen man heeft, maar er vijf heeft 'versleten'. Wat een slet!, zeggen mensen. Maar bij Jezus is zij veilig. Waarom: omdat Hij haar zonde maar door de vingers ziet, er 'niet te moeilijk over doet'? Nee, op geen enkele manier. Wel brengt Hij haar zo heel liefdevol tot zelfinzicht, zodat ze haar zwakte en de chaos in haar leven ziet en zich toch niet afgewezen voelt. Ze staat bij Hem op geen enkel moment 'in haar hemd', Jezus zet haar niet te kijk. Wel laat Hij haar eerlijk naar zichzelf kijken en haar inzien dat ze een redder nodig heeft in haar kapotte leven!

De wet die vrijheid brengt

En dan denk je: konden wij dat maar! Hoe vaak wijzen wij met de vinger, naar die ene die... Hoe vaak niet hebben wij de neiging om 'eens even orde op zaken te stellen': in je gezin, in de gemeente. "Wat doet de kerkenraad aan dat stel in scheiding! Kan dat zo maar?" "En die twee homofiele broeders, wordt er nog duidelijk gezegd wat kan en niet kan?"

Als we maar duidelijk hebben gezegd waar het op staat. Wat het effect is, dat is voor die ander. Die moet gewoon gehoorzamen aan Gods wil, punt uit! En zo niet, dan moet de kerkenraad optreden! Al dat slappe gedoe tegenwoordig!

Ik ben het er helemaal mee eens: geen compromissen als het gaat om Gods wetten en geboden! Als we daaraan gaan tornen is het hek van de dam. Er is moed nodig om te staan voor Gods geboden en geen centimeter te wijken. Je vertegenwoordigt dan een duidelijk standpunt en je beseft dat niemand je dat in dank afneemt. Maar je weet: God roept me om daarvoor te staan.

Maar onnoemelijk veel méér moed is ervoor nodig om jezelf niet achter die wet en die geboden te verschuilen! Om het ware gezicht van Jezus te laten zien. Om zijn ontferming en liefde voor de arme zondaar te tonen. Om met die zondaar in gesprek te gaan *als medezondaar*! Om niet van je af te wijzen met die ene vinger (de wijsvinger), omdat je beseft: met één vinger wijzen naar de ander is met drie wijzen naar jezelf!

Pas als je dat beseft *en tegenover elkaar erkent*, kan de helende kracht van Christus' liefde een mensenleven gaan veranderen. Was het maar zo gerieflijk eenvoudig, dat je kunt volstaan met Gods gebod en dan de ander kunt achterlaten met "doe dat, dan zul je leven". Maar de wet die Christus geeft, is het nieuwe gebod van de liefde: nieuw omdat Hij zelf liefde is. Na de voetwassing en het vertrek van Judas zegt Jezus: "Ik geef jullie een nieuw gebod: heb elkaar lief. Zoals ik jullie heb liefgehad, zo moeten jullie elkaar liefhebben. Aan jullie liefde voor elkaar zal iedereen zien dat jullie mijn leerlingen zijn" (Joh. 13:34-35). Heft dit nieuwe gebod alle voorgaande geboden van God op? Nee, ze zijn er de kern van. We krijgen Gods wet als nieuw terug: uit de handen van zijn Zoon! Als de volmaakte wet die vrijheid brengt (Jak. 1:25)!

Ds. Klaas van den Geest is predikant van de Gereformeerde Kerk te Hengelo.

Als woorden (niet meer) werken...

“Moge de HEER u zegenen en u beschermen, moge de HEER het licht van zijn gelaat over u doen schijnen en u genadig zijn, moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven”.

C. van Breemen ■

Plechtig spreekt de pastor deze woorden, met de hand op het voorhoofd van de terminale vrouw. Nog even laat hij zijn hand op haar hoofd rusten; dan trekt hij zijn hand terug, en neemt de tijd voor stilte. Ook de twee aanwezige familieleden zijn stil en ontroerd. Hun moeder gaat sterven, en waarschijnlijk zeer binnenkort. Ze zijn daarvan diep doordrongen. En ze hebben er vrede mee.

het brengt vaak een geestelijke crisis teweeg, die soms lang kan duren

Even later op de gang spreekt de zoon nog even met de pastor. Als oprecht protestant heeft hij nooit iets gehad met de roomse sacramentsleer of het laatste oliesel, zo verzekert hij. Maar dit gebaar en deze woorden bij zijn moeder hebben hem diep geraakt. Ineens kwam de volle lading van deze Aäronitische zegen op hem af. Wat hij gedachteloos al duizenden malen in zijn leven had gehoord, kreeg ineens een ongekend diepe lading. Prachtig om zo afscheid te mogen nemen van een moeder die haar leven lang trouw de Heer heeft willen dienen. En wat heeft God veel woorden gegeven, om dit broze aardse bestaan in het licht van zijn eeuwige heerlijkheid te plaatsen.

Veelheid van onderwerpen

Vergelijkbare situaties worden ruim verteld en beschreven in het *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging* (Kampen 2006). Zoals in de voorgaande bijdragen al is uitgelegd, heeft dit dikke handboek een zekere overvloed aan onderwerpen, wat soms vermoeiend is voor de lezer, maar wat tegelijkertijd het belang van veel onderwerpen onderstreept. Uit die veelheid van onderwerpen die behandeld worden, kies ik voor dit derde artikel het *spirituele aspect* van het werk van de geestelijk verzorger. Een onderwerp dat vele malen in dit handboek terugkomt, is het levensverhaal. Dat is terecht. Want een geestelijk verzorger heeft niet alleen

de taak om zijn boodschap bij de patiënten of bewoners te brengen. Hij heeft vooral de taak om te proberen die patiënt of bewoner en de boodschap met elkaar in contact te krijgen. In een voorgaande bijdrage werd gesproken van ‘de mens met zichzelf in gesprek brengen’.

Komt iemand in een ziekenhuis terecht, dan kan de opname een knik in zijn leven of carrière betekenen. Dat hoeft natuurlijk niet, maar vaak is het wel zo. Soms trekt die knik weer bij; na verloop van tijd gaat het leven weer gewoon verder, en raakt de ziekenhuisopname op de achtergrond. Een opname in een verpleeghuis grijpt nog dieper in. Het betekent meestal dat er geen weg terug meer is. Door lichamelijke of geestelijke achteruitgang is de bewoner niet langer in staat voldoende voor zichzelf te zorgen. Hij is afhankelijk geworden van de zorg van anderen. En dat is nooit een prettige gewaarwording. Het brengt vaak een geestelijke crisis teweeg, die soms lang kan duren. De bewoner is gedesorienteerd, of komt in een depressieve toestand. Gelovige bewoners kunnen vragen hebben bij het beleid van God, of worden gekweld door vragen van schuld en zonde. Er ontstaan vragen over boete doen, of over de kracht van het gebed. Soms is de bewoner de geestelijke crisis snel te boven, maar vaak duurt het lang voor de bewoner weer enige balans in het leven heeft hervonden. Geestelijke verzorging kan daar bij helpen. Sterker nog, het Sociaal Cultureel Planbureau heeft vastgesteld dat het kunnen voeren van een vertrouwelijk gesprek op de tweede plaats staat in de top-vier van knelpunten in de zorg. Cliënten vragen om geestelijke verzorging en vinden geestelijke verzorging belangrijk (502/3).

Beeld van zichzelf

Wat kan de geestelijk verzorger doen? Hij luistert. Hij laat de patiënt praten, over zichzelf en over zijn leven. Af en toe stuurt de geestelijk verzorger een beetje bij. Hij stelt een vraag om verheldering, of een vraag naar wat nog niet genoemd is. Voorzichtig stelt hij tussentijdse

conclusies voor. En gaandeweg krijgt de geestelijk verzorger een beeld van de patiënt of bewoner. Maar het belangrijkste is wel, dat die persoon een beeld van zichzelf krijgt.

Dat kan soms heel confronterend zijn. Een mens kan ontdekken dat het leven niet alleen maar een opeenstapeling van toevalligheden is, maar dat bepaalde voorvallen en gebeurtenissen voortvloeien uit eigen gemaakte keuzes in het verleden. Al vertellende kan een mens ineens een veel duidelijker beeld van zijn leven en verwachtingen krijgen. En door er regelmatig over te kunnen spreken, krijgt men een zekere mate van acceptatie en balans. Daarvoor is het werk van geestelijk verzorgers van groot belang. Als een patiënt of bewoner zijn verhaal kan doen, dan kan hem dat vaak helpen in het verwerken van het verleden.

Dat betekent niet dat een geestelijk verzorger alleen maar luistert en verder niets. Want een geestelijk verzorger zal tegelijk proberen te ontdekken hoe de patiënt of bewoner zijn levensverhaal verbindt met zijn spiritualiteit, zijn levensbeschouwing of zijn geloof. Daarvoor zal de geestelijk verzorger woorden en gedachten willen aanreiken, die hij nog niet gehoord had bij de patiënt of bewoner. Of hij zal proberen te tasten naar de diepte van het schuldgevoel of van de eenzaamheid. Hij zal ook proberen de patiënt of bewoner te steunen met het materiaal dat die persoon zelf heeft aangereikt. En vaak biedt een gesprek een kans of een opening om samen te tasten naar een dimensie die anders wellicht buiten beeld was gebleven: God. Kortom, het gesprek over het levensverhaal van patiënt of bewoner is een kerntaak van een geestelijk verzorger.

Graag geef ik enkele gedachten vanuit verschillende invalshoeken over het levensverhaal door. 'Daarom horen concrete verhalen, levensverhalen van en over het ouder worden, en voorbeelden of rolmodellen van ouderen tot de grondstof van de sociale constructie van de ouderdom. Beelden en idealen van het ouder worden maken deel uit van de verhalen die mensen vertellen' (373, in een bijdrage over beelden bij ouder worden). 'Ik probeer me te verdiepen in het 'levensverhaal' van de bewoner, maar dan wel relationeel-ethisch: met aandacht voor betekenisvolle anderen als werkelijk andere mensen' (390, in een bijdrage over contextuele begeleiding). 'Geestelijke zorg is daar nodig waar de crisis de grip op verhalende oriëntatiekaders in het levensverhaal zo heeft verstoord, dat zonder deskundige hulp het gevoel van controle in de actuele situatie niet hersteld kan worden... Door mensen letterlijk bij hun existentieel verhalende oriëntatiekaders terug te brengen kunnen zij, op verhaal komend, de krachtbronnen in hun eigen levensverhaal weer terug vinden, en zo opnieuw bevestiging vinden in hun identiteit en hun bestemming' (419, in een bijdrage over levensverhalen bij ouderen).

Bijbelgroepen

Minder vaak, maar wel geregeld, komt in het handboek de groepsactiviteit ter sprake. Daarbij kan het gaan om bijbelgroepen; bijeenkomsten met nieuwe bewoners; huiskamergesprekken; groeps gesprekken rond levensbeschouwelijke onderwerpen (438), of lotgenotencontacten. Hier kan ook de herdenkingssamenkomst genoemd worden, waar bewoners en personeel de in de afgelopen tijd overleden bewoners herdenken. Het gaat om een belangrijke taak van de geestelijk verzorger met betrekking tot bewoners, familie of personeel.

kortom, het gesprek over het levensverhaal is een kerntaak van een geestelijk verzorger

Huiskamergesprekken hebben vaak een stimulerende uitwerking op bewoners. Want lang niet altijd durven bewoners naar elkaar toe het achterste van hun tong te laten zien. Maar als iemand (bijvoorbeeld de geestelijk verzorger) een gesprek opent waar meerdere bewoners van een groep aan meedoen, dan blijken er vaak ongedachte overeenkomsten te zijn. Het kan mensen dichter tot elkaar brengen. En het kan het latente gevoel van eenzaamheid helpen bestrijden.

Bijbelgroepen hebben beslist een belangrijke functie. Het zijn lang niet altijd alleen de actieve christenen die er aan meedoen. Ook mensen met een onduidelijke geestelijke achtergrond blijken nogal eens behoefte te hebben aan geestelijke gesprekken rondom de Bijbel. Dat is niet verbazend, aangezien men in een ziekenhuis of verpleeghuis veel meer bezig is met zaken van de dood en wat daarna komt, dan in het voorgaande levenstraject. Persoonlijk vind ik dit een schitterend onderdeel van de geestelijke verzorging. In zulke gesprekken durven mensen vaak meer te zeggen. Er blijken ongekende talenten te zijn, bijvoorbeeld zwijgzame mensen die ineens woorden van troost en bemoediging naar medebewoners kunnen spreken. In ieder geval brengt het de Bijbel vaak dichter bij mensen: 'ik heb nooit geweten dat dit ook in de Bijbel staat'. Een enkele keer blijkt in zo'n bespreking dat de Bijbel een regelrecht antwoord heeft op existentiële levensvragen, wat men niet had gedacht maar wel had gehoopt.

Vieringen

Meer dan eens komt de kerkdienst of viering ter sprake. Zo is er een uitvoerige beschrijving van liturgische praktijksituaties in het ziekenhuis zoals ziekencommunie, rondom het levensbegin, en rondom het levenseinde (253-265). Veel bijdragen zijn gewijd aan het onderwerp vieringen. Uiteraard heb ik de betreffende

bijdragen met bijzondere interesse gelezen: hoe doen anderen het? Soms stelt een bijdrage mij teleur. 'De zondagslezing is volgens het rooster in de katholieke kerk uit het evangelie van Johannes. Een zeer ingewikkelde lezing. Daarom wordt een andere thematiek gekozen. ... ik kies voor het thema bloemen...' (563). Mijns inziens een gemiste kans, ook al gaat het om vieringen met dementerende ouderen.

de Heilige Geest blijft werken, zelfs als woorden niet meer werken

Hoe doe ik het zelf? In ons verpleeghuis wordt een dienst op zondag gehouden voor dementerende bewoners, en een dienst voor niet-dementerenden. Op zichzelf zit er niet eens veel verschil in. Het gaat om gewone, eenvoudige kerkdiensten. Het blijkt dat demente bewoners nog lange tijd tekst met bijpassende muziek kunnen reproduceren. Om die reden zingen we in die dienst uit de berijming 1773, terwijl we in de andere dienst uit het Gereformeerd Kerkboek zingen. Een preek uit het evangelie van Johannes (zie boven) gebeurt regelmatig. Alleen, de preek dient zo concreet mogelijk te zijn. En veel dwarsverbanden worden achterwege gelaten. Maar ook zonder franje is de Boodschap groot. Al zullen demente bewoners de preek niet kunnen onthouden, ze nemen wel het gevoel van eerbied en heiligheid mee. Dat blijkt meer te doen, dan een rationeel mens zou denken. De Heilige Geest blijft werken, zelfs als woorden niet meer werken. En wat dacht u van de zegen die de mensen aan het eind van de dienst meekrijgen, de zegen zoals in het voorbeeld aan het begin van deze bijdrage? God werkt ook waar mensen niet of nauwelijks meer te bereiken zijn.

Rituelen en symbolen

Een laatste onderwerp dat ik in het verband van dit artikel ter sprake wil brengen, is het onderwerp rituelen en symbolen. 'Ook de taal van symbolen en rituelen is van groot belang in ons omgaan met dementerende mensen. Onze communicatie in viering, in liturgie, in een groepsgesprek, en ook in een persoonlijk contact komt vaak veel sprekender over als er iets te zien is, als er meer is dan woorden. Als mensen niet alleen op hun gehoor worden aangesproken, maar ook op hun ogen, hun reuk, hun tastzin. En is het niet zo dat het Onzienlijke zich meer nog dan in woorden laat ontmoeten in de taal van beelden en symbolen?' (386). Inderdaad. Al zullen we het in ons verpleeghuis niet zo gauw doen, in Rooms-katholieke instellingen wordt de gewijde sfeer van de kerkdienst opgeroepen door het branden van wierook. En het aansteken van kaarsen roept veel herkenning op bij bewoners, ook als ze de woorden niet meer begrijpen. Geestelijk verzorgers laten in dit handboek duidelijk zien hoe ze ernst maken met hun roeping om mensen op de Weg te wijzen. De Geest geeft vele mogelijkheden om ook in ziekenhuis of verpleeghuis de Weg te wijzen.

Ook in ons verpleeghuis benutten we de symbolen van brood en wijn en soms water (doop), en de rituelen van preek en zegenbede en -oplegging. Dan hebben we het over de bekende gereformeerde symbolen en rituelen. In een handboek waar vanuit verschillende achtergronden hierover wordt geschreven, komt uiteraard ook de rozenkrans en de Mariavereering ter sprake, zaken waar we in ons verpleeghuis niet aan zullen beginnen.

Al met al staat er veel moois en waardevols in dit handboek, op het gebied van spiritualiteit en zingeving. Opnieuw van harte aanbevolen! Graag volgende week een afsluitend artikel.

Ds. C. van Breemen is geestelijk verzorger van verpleeghuis 'De Wijngaard' te Bosch en Duin en woont te Soest.

lied van de week

Lied van de week:

Voor zondag 13 april a.s. is er geen liedbespreking. Lied 225 uit het *Liedboek*: 'Zingt voor de Heer een nieuw gezang' is besproken geweest in *De Reformatie*, jaargang 74, nr. 29. Zie daarvoor www.dereformatie.nl, >archief>naar het nieuwe register

uit de kerken

Driebergen-Rijssen-berg - beroepen : kandidaat G. Riemer te Amsterdam

Evangelieverkondiging in de moderne beeldcultuur

Wat zijn de gevolgen van de beeldcultuur (tv, internet) voor prediking en liturgie? Het is Dr. G.J. Mink die in een publicatie van de Willem de Zwijgerstichting die vraag aan de orde stelt.

A. Noordegraaf ■

Als gereformeerd theoloog weet hij dat de uitwerking van de verkondiging vrucht is van het werk van Gods Geest, dat het Woord het moet doen. Maar het is even gereformeerd om te bedenken dat dit onze verantwoordelijkheid niet uitsluit. Evangelieverkondiging staat nooit los van de tijd waarin we leven. Reeds Calvijn had er oog voor, zoals de schrijver ergens opmerkt, dat zeden en gewoonten, verschuivingen in een cultuur en gewijzigde tijdsomstandigheden van invloed kunnen zijn op de vormen die we in prediking en eredienst hanteren. Onze tijd is de tijd van de digitale revolutie. Niemand kan zich daaraan onttrekken. Ieder wordt er ergens door beïnvloed. Als voorzitter van de Stichting Christelijke Media Projecten /3x M is Dr. Mink nauw betrokken bij de wereldwijde verkondiging via de moderne media.

Beelden

Kunnen beelden in de overdracht van het evangelie een functie hebben? De schrijver zet zijn betoog in een breed historisch en bijbeltheologisch kader alvorens op de praktijk in te gaan. De vraag naar het al of niet legitiem gebruik van beelden heeft de christenheid vanaf het begin bezig gehouden. Trouwens, dat geldt niet alleen de christelijke kerk. Ook in Jodendom en Islam klinken kritische en afwijzende geluiden ten aanzien van het gebruik van beelden in religieuze aangelegenheden. Uitvoerig gaat Mink in op de zin van het tweede gebod dat in zijn anti-heidense strekking gericht is tegen de cultus van de heidense godsdiensten, waarin men via de beelden als het ware de kracht van de afgebeelde godheid wilde beheersen. Dat is ten diepste afgodendienst. Het tweede gebod hangt dan ook met het eerste onlosmakelijk samen. God is present in gebod en belofte. Daarom is het grote gebod: Hoor, Israël, de Here is onze God, de Here is een (Deut. 6:4).

Beeldcultuur

Wie opgegroeid is bij de Heidelbergse Catechismus weet dat de Reformatie beelden in de eredienst heeft afgewezen. De gereformeerde

tak van de hervorming heeft door de beeldenstorm letterlijk een vernietigend spoor getrokken. Al zal daar ook een sociaal aspect in hebben meegespeeld - de strijd van de armen tegen een rijke geestelijkheid - beslissend was het beroep op het tweede gebod. God onderwijst ons door de levende verkondiging van het Woord. Dat moet ons genoeg zijn. Het zal duidelijk zijn - en Mink laat dat ook zien - dat hier het protest voelbaar wordt tegen de Roomse kerk van de zestiende eeuw waarin nauwelijks meer gepreekt werd en waarin de wijze waarop men met beelden van heiligen omging het zicht op Christus verduisterde. De Reformatie betekende dan ook een eerherstel van de prediking.

Toch is dat niet het hele verhaal. De Heidelbergse zelf laat zien dat dit gebod geen volstrekte afwijzing van het visuele betekent. Ook de hervormers hadden oog voor de betekenis van het aanschouwelijke en het visuele. Ook Calvijn, aldus Mink, spreekt genuanceerder dan vaak wordt gedacht. Niet alleen onderstreept hij de betekenis van de sacramenten als zichtbare prediking van het heil, maar ook ziet hij het visuele als een geschenk van God. Vandaar dat zich in landen, gestempeld door het calvinisme, toch een beeldcultuur heeft ontwikkeld: schilderijen, gevelstenen, boekversieringen, gebrandschilderde ramen in kerken, orgelluiken, illustraties in Bijbels enz

Bijbels getuigenis

Nu is voor een protestant de historie of traditie nooit een afdoend argument. Beslissend is het bijbels getuigenis. Hoe zit het met de waardering van beeldend materiaal in de Schrift? In dit verband gaat Mink uitvoerig in op het spreken van Jezus in gelijkenissen en de symbolische handelingen die Hij verrichtte. Gelijkenissen bergen een geheim in zich. De beelden uit het gewone leven prikkelen de hoorders en dagen hen uit om tot verstaan te komen. In zijn slotbeschouwing maakt Mink de balans op. Het is een pleidooi voor het gebruik van visuele elementen in de kerkdienst om zo de hoorder van vandaag te helpen een relatie te

leggen tussen het gehoorde Woord aangaande Gods heil en hun eigen leven. Dat zal nooit een concessie mogen zijn aangaande de inhoud van de boodschap. Een kardinale vraag is bovendien: zijn de visuele elementen inderdaad dienstbaar aan de uitleg en de toepassing van het evangelie? Aan de hand van enkele concrete voorbeelden laat de schrijver zien hoe je verantwoord gebruik kunt maken van bijvoorbeeld schilderkunst in de kerk. Van geval tot geval zal men moeten nagaan of het gebruik van beeldend materiaal verantwoord is en geschikt is voor het doel wat een prediker beoogt. Je zult je moeten afvragen: hoe komt dit beeld over bij de hoorders? Komt er echt communicatie tot stand? Wat roept het bij de hoorder, de kijker op? En voor wie dit een brug te ver vindt, is het zaak te bedenken dat onze tijd vraagt om beeldende prediking, die de hoorder meeneemt in het verhaal van de Schrift. 'Men luistert met zijn ogen en denkt met zijn hart'.

Symposium

Het boekje van Mink bevat een schat aan informatie voor wie in dit onderwerp is geïnteresseerd. In de aantekening

gen achterin vindt de lezer tal van verwijzingen naar literatuur en worden allerlei details verhelderd. De auteur stelt belangrijke vragen aan de orde die om doordenking vragen. Graag breng ik dan ook dit boekje onder de aandacht van de lezers.

Een aanzet tot verdere doordenking zal plaats vinden op een symposium over het onderwerp 'Evangelieverkondiging in de beeldcultuur' op DV zaterdag 24 mei a.s. naar aanleiding van het 25-jarig ambtsjubileum van de auteur, die predikant binnen de PKN is in Maasdijk.

Het is de bedoeling dat de brochure *Niet door stomme beelden...? Evangelieverkondiging in de moderne beeldcultuur* in de eerste helft van mei beschikbaar is. Het is een uitgave van de Willem de Zwijgerstichting, per post te bestellen bij deze stichting (Postbus 40082, 7504 RB Enschede) of via e-mail:

info@willemdezwijgerstichting.nl.

Voor informatie over de stichting verwijs ik u naar de website: www.willemdezwijgerstichting.nl.

Dr. A. Noordegraaf is voorzitter van de Willem de Zwijgerstichting.

Handboek 2008

A.L.Th. de Bruijne ■

Gelukkig lijkt de tijd van het 'handboekjes-geloof' wel voorbij. Met die uitdrukking werd enkele decennia terug gemopperd op een mogelijk gebrek aan geloofsbeleving in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).

Vrijgemaakten zouden moeilijk met elkaar in gesprek raken over God, Bijbel, geloofsinhoud en geloofservaring. Daarentegen zou hun gesprek lekker op gang komen zodra het gaat over dominees, kerken, synoden, organisaties en structuren. Over zulke zaken informeert het jaarlijkse *Handboek*. Vandaar de uitdrukking 'handboekjes-geloof'.

Maar vandaag is niet alleen 'ervaring' in, we hebben ook het internet. Plaatselijke kerken hebben websites, samen onderhouden we de website gkv.nl. Alle informatie die je nodig hebt, kun je daar in principe vinden. Het zijn slechte tijden voor 'handboekjes-geloof'. Toch verschijnt er nog elk jaar een *Handboek*. Heeft dat dan wel zin? Ik denk het wel. Net zoals de informatie op internet het nut van boeken toch niet verdringt. Het is toch anders of je alle informatie in je hand kunt houden en naslaan. Bovendien biedt het papieren handboek meer. Er staat informatie in die je op websites van kerken niet of moeilijker vindt, bijvoorbeeld over allerlei gereformeerde organisaties. Ook het handboek zelf heeft trouwens een eigen website, waar gegevens geactualiseerd worden en dus weer meer te vinden valt dan in het papieren exemplaar. Het *Handboek 2008* is ook waardevol door enkele extra's. Zo worden wij geïnformeerd over wijzigingen in het belastingsstelsel op het punt van giften. Niet onbelangrijk nu de krant onlangs meldde dat vrijgemaakten ongeveer de gulste gevers van Nederland zijn. Vanaf 1 januari 2008 mogen alleen giften aan bepaalde erkende organisaties van de belasting worden afgetrokken.

Waardevol zijn ook de levensberichten van predikanten die in 2007 stierven: C. van Kalkeren en S.S. Cnossen, beide verzorgd door ds. J.M. Goedhart. Ze bieden niet alleen een stuk kerkgeschiedenis via een biografische ingang. Ze geven tege-

lijk een kijk op geloof, dienst aan God en mensen en geloofsbeleving, en daarmee een geestelijke stimulans. Zoals inmiddels al weer heel wat jaren trekt het Jaaroverzicht van ds. J.H. Kuiper de meeste aandacht. Ook nu heeft hij een onderzoek uitgevoerd naar een stukje van de kerkelijke werkelijkheid. Het betreft dit keer het pastoraat. Mij viel op dat in de helft van de kerken die reageerden het jaarlijkse huisbezoek niet meer met twee ouderlingen gebracht wordt, dat ouderlingen zich tijdens hun ambtsperiode vaak niet laten vormen door cursussen, en dat het aantal kerken met een kerkelijke werker nog relatief gering is (17). Kuiper analyseert enkele uitkomsten op een manier die aan het denken zet, bijvoorbeeld wanneer hij de relatief weinige pastorale aandacht voor jongeren afzet tegen het groeiende aantal jongere doopleden dat zich onttrekt. Ook verder biedt zijn Jaaroverzicht nuttige overwegingen en analyses, al zou ik soms andere keuzen maken. Zo vind ik dat hij te veel eer geeft aan het niet zo sterk onderbouwde rapport van Deputaten Dienst en Recht, en daarmee aan het beeld dat dit oproept van de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken. Ook vind ik op de lijst met wetenswaardigheden uit allerlei plaatselijke kerken veel rijp en groen door elkaar heen staan. Zou een gerichtere vraagstelling bij sommige kerken niet interessanter materiaal op tafel brengen? Een laatste kritische opmerking betreft de taalkundige correctie. In het Jaaroverzicht tref ik tikfouten aan of zinnen die minder goed lopen. Dat maakt af en toe de indruk van haastwerk. Juist als je in een tijd van snelle, vluchtige en vaak slordige internetinformatie een boek blijft uitgeven, komt de waarde daarvan des te beter uit als zo'n boek echt zorgvuldig wordt afgewerkt.

N.a.v. J.H. Kuiper (red.), *Handboek 2008 van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Uitg. Print Media BV, Bedum, prijs € 11,95.

Dr. A.L.Th. de Bruijne is docent aan de Theologische Universiteit en eindredacteur van dit blad.

PERSBERICHTEN

Op **24 april en 22 mei** hoopt ds. J.R. Visser te Dronten een tweetal lezingen te houden over de erediensten in onze kerken. In de eerste van deze 'duolezing' '**Kerkdienst: ons feestje?**', gaat het met name over de inrichting van de erediensten. Wat zegt de Schrift over liturgie? Hoe moet een gereformeerde eredienst worden ingericht? Horen daarin dans, toneelspel en allerlei ludieke acties thuis? Wat is de plaats van de kinderen? Wat te denken van kindernevendiensten ('creche-plus')? Moeten de diensten (vergaand) aangepast worden aan eventuele ongelovige gasten? Ds. Visser zal aan deze en andere vragen aandacht geven.

De avondlezing wordt gehouden in het kerkgebouw 'De Rank', Westergast 8, Zuidhorn en is georganiseerd door BKO - Bezinningsgroep Kerkelijke Ontwikkelingen in samenwerking met de Friese studiegroep Kerkelijke Ontwikkelingen te Drachten.

Aanvang 20.00 uur. Er is gelegenheid om vragen te stellen.

Studieavonden voor ambtsdragers

Hoezo beperkt? Bijzonder geliefd!

De zaterdag-conferenties voor ambtsdragers die dit voorjaar waren gepland, worden vervangen door studieavonden in drie regio's. Het gaat om dinsdagavonden 22 april in Assen, 13 mei in Amersfoort en 20 mei in Rotterdam. Het thema is 'Hoezo beperkt? Bijzonder geliefd! Ontdekkingen in het pastoraat en diaconaat aan mensen met een handicap'. De organisatoren rekenen op voldoende aanmeldingen voor deze avondprogramma's.

De avonden worden georganiseerd in een unieke samenwerking tussen vereniging dit Koningskind, het Diaconaal Steunpunt (GKv), het Steunpunt Gemeenteopbouw (GKv) en het dienstenbureau van de CGK. De studieavonden zijn onderdeel van de campagne 'Kijk, Zie, Ontdek' van de vereniging dit Koningskind, die tot doel heeft om de integratie te bevorderen van mensen met een beperking in de gemeente. De studieavonden zijn er op gericht om werkers in de kerk toe te rusten om mensen met een handicap in de gemeente dat plekje te geven dat hen toekomt.

Ambtsdragers uit de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, Christelijke Gereformeerde Kerken en de Nederlands Gereformeerde Kerken worden van harte uitgenodigd om zich op te geven voor de studieavond in de eigen regio. Daarnaast zijn de avonden bedoeld voor hen die op een andere wijze betrokken zijn bij het pastoraat en diaconaat aan mensen met een handicap. De avonden worden op drie verschillende plaatsen gehouden. Er is een boeiend en informatief programma samengesteld. Aanmelden kan via de website van het Diaconaal Steunpunt van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt: www.diaconaalsteunpunt.nl.

Kijk voor het programma en meer informatie ook op www.ditkoningskind.nl of bel 030-2363788.

Nieuwe uitgave Cijfers en Feiten GKv

Door Steunpunt Kerkelijke Beheerszaken is een nieuwe uitgave Cijfers en Feiten uitgebracht. De uitgave is een vervolg op een viertal eerdere uitgaven met cijfers van inkomsten en uitgaven binnen de gereformeerde kerken vrijg. vanaf 1993 en is evenals de vorige edities samengesteld door G. van der Veen onder regie van SKB. Aan deze uitgave hebben o.a. Deptutaatschap Financien en Beheer, Diaconaal Steunpunt en Dteg meegewerkt met enkele redactionele hoofdstukken. De belangrijkste medewerking is verleend door de kerken die hun gegevens beschikbaar hebben gesteld. Met deze uitgave kan een beeld gevormd worden over 14 jaar cijfermateriaal uit de Gereformeerde kerken vrijgemaakt. Aan kerken die aan deze uitgave hebben meegewerkt zal de uitgave (gratis) worden toegezonden.

De uitgave is te bestellen bij SKB te Zwolle

e-mailadres: skb@gbouw.nl of www.steunpuntkb.nl tegen een prijs van € 12,50 plus portokosten.

Zendtijd voor kerken

Op D.V. **zondag 13 april 2008** wordt via Radio 5 om 17.02 uur een kerkdienst uitgezonden van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt in Leek. Voorganger ds. Frans Wisselink spreekt over 'De winst van het geloof'. De samenzang in deze dienst wordt begeleid door organist Jan Gerard Lollinga en enkele solisten. Muzikale leiding: Riex van der Velde.

KOSTBAARHEDEN

vertrouwd verzekerd

Weet u wat een
avondmaalstel waard is?
Donatus wel.

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis, coördinator
'Achtergronden'

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, coördinator 'Meditatief',
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven'
en 'Wandelen met God',
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert, coördinator
'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en
onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst',
Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen
naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk
en muziek', Drs. H. Veldman, rubriek
'Kort historisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.

Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient
1 maand voor aanvang van het nieuwe
abonnementsjaar schriftelijk of per
e-mail te geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-
rom verkrijgbaar bij de Chr.
Blindenbibliotheek voor blinden
en slechtzienden.
Tel. (0341) 565499.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191